

De geschiedenisles valt uit

Onderwijs in post-conflictsamenlevingen

Samenlevingen die kort geleden gewapende conflicten of dictaturen doorstonden en de weg naar vrede en democratie inslaan, vragen zich vaak koortsachtig af hoe ze in het reine kunnen komen met dat recente verleden van geweld en repressie. Een van de dringende vragen die daarbij opkomt, is of de jongere generaties hierover moeten worden voorgelicht in het geschiedenisonderwijs. De meeste samenlevingen kiezen ervoor dit wel te doen, maar een aantal kiest voor het tijdelijk stopzetten van het geschiedenisonderwijs. Die verrassende en weinig bestudeerde alternatieve strategie wordt nader bekeken.

Antoon De Baets is emeritus hoogleraar geschiedenis, ethiek en mensenrechten aan de Rijksuniversiteit Groningen en voorzitter van de Internationale Commissie voor de Geschiedenis en Theorie van de Historiografie. De Baets was op 15 maart 2024 een van de keynote-sprekers op het achtste Nationaal Geschiedenisonderwijscongres van de VGN.

Een moratorium op het geschiedenisonderwijs valt te definiëren als de tijdelijke opschorting van het geschiedenisonderwijs tijdens de transitie die een samenleving doormaakt van een periode van oorlog of dictatuur naar een periode van vrede of democratie. De opschorting geldt gewoonlijk voor het onderwijs in de recente geschiedenis, omdat het gepleegde geweld nog vers in het geheugen ligt, maar ze kan zich ook uitstrekken tot het gehele geschiedenisonderwijs. In engere zin kan het ook gaan om een tijdelijke stop op het gebruik van leerboeken in de recente geschiedenis of op het afnemen van het examen in de recente geschiedenis, dat niet zelden ook het eindexamen is. We moeten voorzichtig zijn: de opschorting van het onderwijs in de recente geschiedenis wordt niet altijd en overal een moratorium genoemd. Soms zijn er ook vagere termen in omloop zoals 'embargo op het geschiedenis-

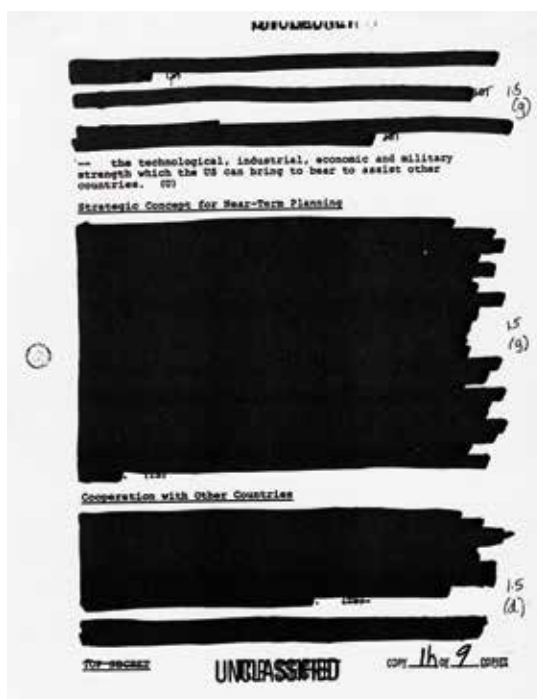
onderwijs', 'ban op geschiedenisleerboeken' of zelfs 'leerboekenschaarste'. Ook poseren sommige vormen van opschorting van geschiedenisonderwijs als moratoria, terwijl het in feite nauwelijks verholde vormen van censuur zijn.

'Sommige vormen van opschorting poseren als moratoria, terwijl het in feite nauwelijks verholde vormen van censuur zijn'

Een zoektocht naar moratoria leverde zestien voorbeelden op. Vier ervan werden ingesteld in 1945, in de opvolgersstaten van de asmogendheden in Duitsland, Oostenrijk, Italië en Japan. Vier anderen werden afgekondigd na de implosie van de communistische regimes in de Sovjet-Unie, Moldavië, Kroatië en Bosnië en Herzegovina. Drie moratoria werden afgeroepen na genocides: in Cambodja, Rwanda en Guatemala. Vijf volgden op een conflict van raciale, etnische of religieuze aard, in Zimbabwe, Zuid-Afrika, Libanon, Afghanistan en Irak. De documentatie over al die gevallen is zeer ongelijk en vaak niet erg overvloedig. Enkele gevallen werden niet meegenomen, omdat ze niet goed pasten bij de criteria voor moratoria. Er is geen ruimte om de zestien gevallen afzonderlijk of per type toe te lichten, maar enkele algemene lijnen vallen wel te trekken.

Historisering

Moratoria blijken uitsluitend voor te komen in samenlevingen die een transitie doormaken van oorlog naar vrede en/of van dictatuur naar democratie. Dat is logisch omdat gevestigde dictaturen of democratieën geen goede redenen hebben om moratoria in te stellen. In de meeste dictaturen is geschiedenisonderwijs een gewillig ▶

De veiligheidsstrategie van de Verenigde Staten voor het Nabije Oosten en Zuid-Azië, 1983. Collectie: Ronald Reagan Presidential Library.

Allegorie op de communistische censuur in Polen, gemaakt door kunstenaar Jacek Halicki in 1989. Wikimedia Creative Commons, Jacek Halicki.

Censuur in de Colombiaanse krant *Sucesos*, un semanario para todos, 1957. De cartoon van Chapete is doorgekrast. Collectie: Biblioteca Nacional de Colombia.

instrument van de macht. Censuur is er aan de orde van de dag en die leidt in sommige gevallen tot de afschaffing van het geschiedenisonderwijs. In stabiele democratieën komen moratoria ook niet voor, wellicht omdat de pijnlijke perioden uit het verleden daar meestal niet meer zo recent zijn, of omdat er in een democratische cultuur voldoende vrijheid van meningsuiting en respect voor geschiedenisonderwijs zijn om de discussie erover aan te gaan met jongeren. Moratoria zijn ook een relatief recent fenomeen: er werden geen voorbeelden van vóór 1945 aangetroffen en met uitzondering van de vier gevallen onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog werden alle moratoria na 1980 afgekondigd. De opsomming van de zestien gevallen laat wel zien dat sommige moratoria na internationale conflicten werden afgeroepen, terwijl andere van kracht werden na een binnenlands conflict of een dictatuur. Maar dat voorkwam niet dat de internationale gemeenschap een rol speelde in vrijwel alle gevallen, met uitzondering van de Sovjet-Unie en Zuid-Afrika (en waarschijnlijk Zimbabwe).

Recente geschiedenis

Het doceren van een recent verleden vol geweld en repressie kan in een situatie van transitie erg gevoelig liggen. De redenen hiervoor zijn zowel in dat verleden als in de transitie te vinden. Om te beginnen bestaat er soms geen traditie om recente geschiedenis te onderwijzen – zoals dat bijvoorbeeld in Cambodja, Guatemala en Libanon decennialang het geval was. Nu is dat niet zo verwonderlijk, omdat een traditie in het onderwijzen van hedendaagse geschiedenis tot een halve eeuw geleden bijna overal ontbrak. De klassieke (maar grotendeels achterhaalde) argumenten daarvoor zijn dat recente geschiedenis te makkelijk gemanipuleerd kan worden of dat jongeren een confrontatie met recent historisch geweld niet aankunnen. Een tweede reden kan zijn dat de recente geschiedenis onder de dictatuur of tijdens het gewapend conflict verdraaid en vervalst werd om de toegepaste repressie en het geweld een 'legitieme' historische grondslag te geven. En een laatste mogelijke reden is dat het geschiedenisonderwijs tijdens de dictatuur of het gewapend conflict gewoonweg werd afgeschaft, omdat het werd gezien als een kanaal voor kritiek, subversie of landverraad.

Vertrouwenscrisis

Als het geschiedenisonderwijs tijdens de dictatuur of oorlog niet bestond, of werd vervalst of afgeschaft, kan dat onderwijs tijdens de transitie precies daarom overal op wantrouwen stuiten. Tijdens deze vertrouwenscrisis heerst meestal het wijdverbreide gevoel dat er enige tijd voorbij moet gaan voordat het recente geweld bespreekbaar gemaakt kan worden op de scholen. Er moet eerst een periode van reflectie en distantie aan voorafgaan. Het democratische gehalte van de transitie, in het bijzonder van het maatschappelijke debat over het recente verleden, wordt dan een maatgevende indicator. In de meeste landen

'In de meeste dictaturen is het geschiedenisonderwijs een gewillig instrument van de macht'

woedt er tijdens de transitie een hevig debat over het recente verleden. Dat wijst erop dat men wel graag het gesprek over vroeger wil aangaan, maar met het instellen van een moratorium kennelijk toch de jongere generatie wil 'sparen'. Elders is dan weer nauwelijks sprake van een volwaardig publiek debat over het recente verleden en dan is het moratorium een natuurlijk gevolg van dat gebrek aan opinievorming. Daar komt nog bij dat moratoria er door passiviteit toe neigen om permanent en onherroepelijk te worden. Het instrument dat ooit bedoeld was om de transitie tijdelijk te

ontlasten, wordt dan een middel om de volgende generatie te censureren. En net als onzorgvuldig en vervalst geschiedenisonderwijs kan ook een moratorium de kiemen van nieuw geweld planten. De uitgangspositie kan dus zeer complex zijn en de kwaliteit van het moratorium beïnvloeden.

Op verschillende niveaus

De belangrijkste makelaars van de moratoria zijn de regering en het parlement. Zij hebben immers de opdracht om tijdens de transitie een nieuwe, samenhangende en democratische nationale identiteit te creëren en zien het moratorium als een oplossing om maatschappelijke spanningen te temperen. Natuurlijk ondervinden die makelaars druk van onderaf en van bovenaf. Op subnationaal niveau zijn er de historici (historisch-didactische experts, geschiedenisleraren, academici) die respect voor de integriteit van de geschiedenis eisen en multiperspectiviteit op het verleden bepleiten. Ouders, leerlingen en schooldirecties spelen wellicht ook een rol in het debat over het instellen van een moratorium, maar over hun rol is weinig informatie beschikbaar. Daarnaast proberen belangengroepen zoals veteranengroeperingen of politieke verenigingen te lobbyen voor of tegen voorstellen voor moratoria door acties op te zetten (zoals het organiseren van betogingen) of alternatieven aan te reiken.

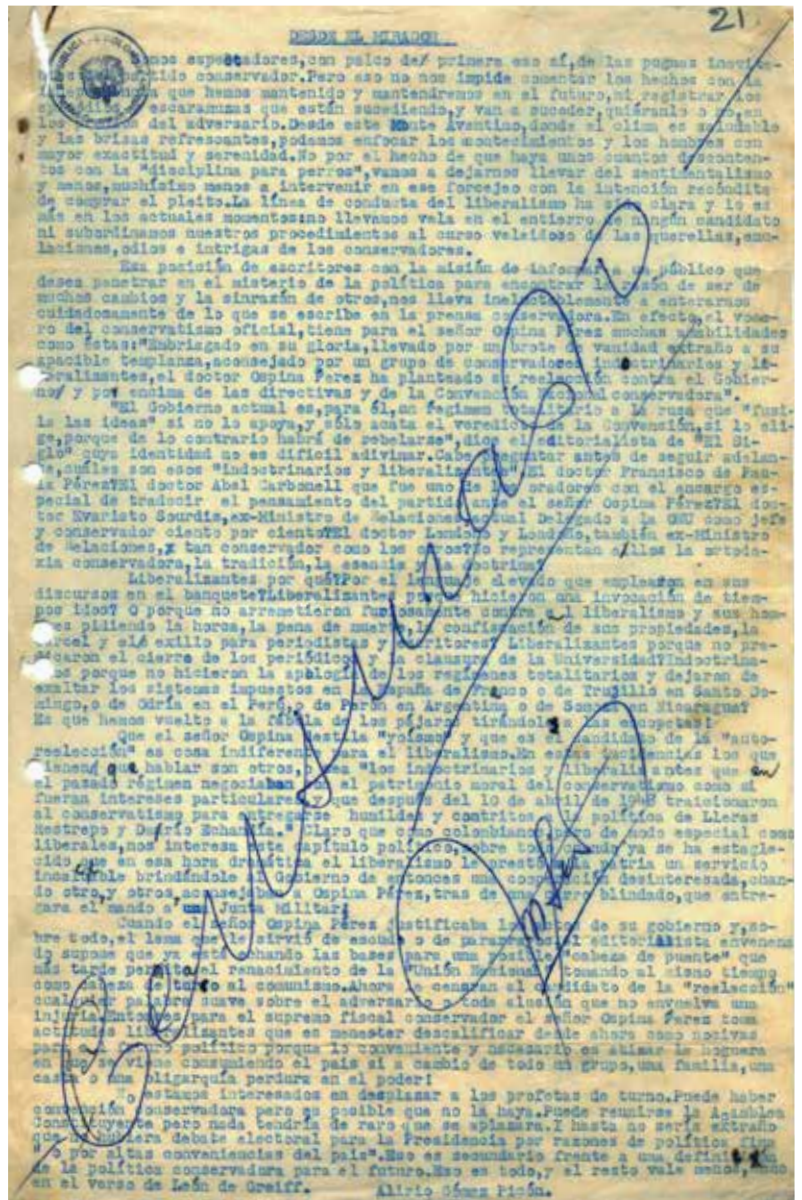
Kenmerkend voor het maatschappelijke middenveld in vele landen in transitie is dat het niet sterk georganiseerd is, omdat het harde klappen kreeg tijdens het voorbije conflict of de gepasseerde oorlog. Als dit middenveld een vacuüm nalaat, wordt dat meestal gevuld door 'oneigenlijke' actoren, zoals pseudohistorici en demagogen. Kortom, kennis van de geschiedenispolitiek in een land is van belang om de rol van al deze spelers te begrijpen. Op supranationaal niveau bemoeien internationale actoren zich niet zelden met de kwestie, uit solidariteit met het nieuwe democratische regime of om waarden zoals vrede, mensenrechten, democratie en rechtsstaat te helpen waarborgen. In vele gevallen opereren ze diplomatisch, maar dan tegen de prijs dat historische knelpunten vaak slechts verhuuld benoemd worden. In andere gevallen, vooral als het voorgaande regime een duidelijke nederlaag heeft geleden, gaan die internationale actoren juist voortvarend te werk en eisen dan dat alle geschiedenisleerboeken gezuiverd worden. Het probleem waarmee zij kampen, is dat hun tussenkomst vaak als een aantasting van de nationale soevereiniteit wordt ervaren. Ook worden internationale actoren vaak door nationale actoren genegeerd, geboycot of voor eigen doelen ingezet.

Motieven

Met al die spelers is het niet verrassend dat sommige oneigenlijke motieven hebben om moratoria in te stellen. Een bijzonder oneigenlijk motief dat

vaak meespeelt op de achtergrond, is het belang van sommige politici om hun eigen kwalijke rol tijdens de dictatuur of het gewapende conflict te verzwijgen of te verdoezelen. Maar natuurlijk kunnen aan moratoria ook gegronde redenen ten grondslag liggen, naast de al vermelde algemene behoefte aan distantie. Tijdens het publieke debat over het pijnlijke recente verleden kan blijken dat grote delen van de bevolking het grondig met elkaar oneens zijn over de feiten die plaatsvonden tijdens de dictatuur of tijdens het gewapend conflict, en over hoe die feiten moeten worden geduid. Het gaat daarbij om vragen zoals of een bepaald keerpunt een coup of een revolutie was, of dat het een gewapende aanval, een agressie, een invasie, een bezetting of een bevrijding genoemd moet worden. Daarnaast kunnen er ook legitieme praktische redenen spelen: 'besmette' leerboeken vervangen door nieuwe kost tijd. En soms (zoals in Rwanda) deinken geschiedenisleraren terug om de recente geschiedenis in de klas te behandelen, om- ▶

La crisis del peronismo van Alirio Gómez Picón, 1948. Hierin maakte de censor duidelijk dat publicatie afhankelijk was van de goedkeuring van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Collectie: AGN – Sección República, Ministerio del Interior, despacho del ministro.

Boven: 'Adresboek' van de pakketcontrole van de DDR met een lijst van in beslag genomen of geweigerde artikelen. Foto: Andreas Praefcke. Collectie: Deutsches Zollmuseum. Onder: Lijst met in Tsjecho-Slowakije verboden boeken en liedjes (1937). Foto: Jiří Janiček.

dat ze vrezten het mikpunt te worden van smaadwetten of genocide-ontkenningswetten. In al deze gevallen kan een moratorium een uitkomst bieden.

Kort of lang?

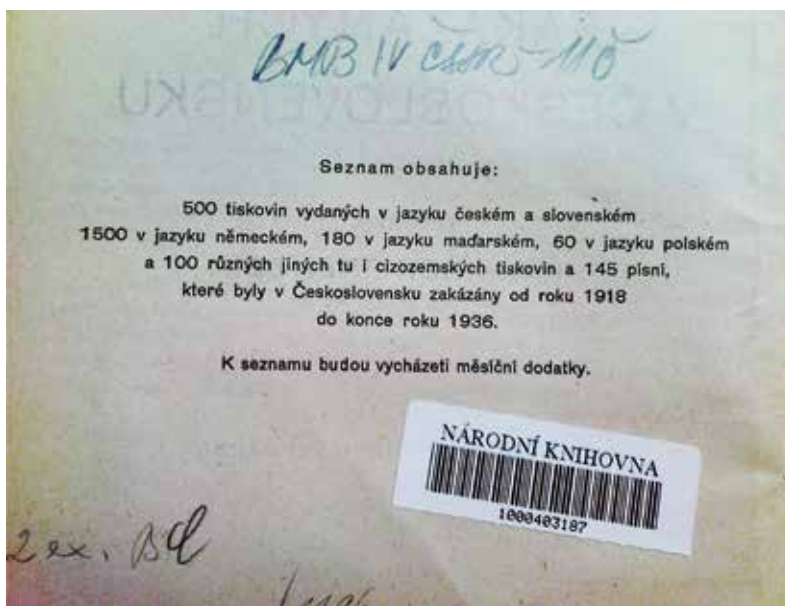
Het is niet altijd eenvoudig om de feitelijke duur van een moratorium te berekenen. De vraag rijst of de pre-moratoriumperiode, waarin het geschiedenisonderwijs al was opgeschort of vervalst, moet worden meegeteld. Alleen als we beide perioden optellen, komen we te weten hoelang de jongere generaties al verantwoord geschiedenisonderwijs moeten missen. Een ander probleem is dat een transitie niet altijd een duidelijk begin en einde kent, en een moratorium dus ook niet. Een moratorium kan bijvoorbeeld onmiddellijk aanvagen als de transitie start, maar ook pas jaren later (Moldavië is hiervan een voorbeeld). In

principe wordt een moratorium formeel afgekondigd, maar het kan zich ook informeel nestelen (zoals in Oostenrijk).

En wat is een kort en een lang moratorium? Als het criterium de duur van de onderwijscycli is (ongeveer vijf jaar voor het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs), dan zou vijf jaar de grens tussen kort en lang kunnen markeren. Wanneer je met dit criterium naar de zestien gevallen kijkt, dan duurden zes van de onderzochte moratoria kort, vijf lang en dan was de duur bij de resterende moratoria niet te schatten. Als pre-moratoriumperioden zonder of met inferieur geschiedenisonderwijs en traagheid tijdens post-moratoriumperioden zouden worden meegerekend, dan wordt de duur in sommige gevallen (Rwanda, Libanon, Cambodja, Afghanistan) heel fors opgerekt. Dat lijkt te suggereren dat het soms wachten is op een nieuwe, minder bij het conflict betrokken generatie om de impasse te doorbreken. Maar dat is zeer riskant omdat het wachten op een volgende generatie het falen van de huidige laat zien.

De transitie naar democratie

De belangrijkste vraag is onder welke condities moratoria effect hebben, in de zin dat zij daadwerkelijk bijdragen aan een democratische cultuur. Vragen naar dat democratisch effect is echter enigszins bizar: hoe kan het opschorten van geschiedenisonderwijs aan jongeren over de episoden van recent geweld nu worden gezien als een bijdrage aan een democratie in opbouw? Of men wil of niet, een moratorium is een vorm van sociaal vergeten, een proces waarin de volgende generatie met opzet niet op systematische wijze wordt voorgelicht over de schaduwzijden van de recente geschiedenis. Dat mag niet lichtvaardig gebeuren.

De Verenigde Naties bieden een goed basisprincipe in deze moeilijke discussie. In de *Principes inzake Straffeloosheid* die zij in 2005 aannamen, staat dat zij het als een overheidsplicht beschouwen om bewijs van de geschiedenis van de repressie te bewaren en kennis ervan te faciliteren als garantie tegen vergeten en ontkennen. In hun *Principes inzake Herstel*, aangenomen door de Algemene Vergadering in 2006, is een van de maatregelen van symbolisch herstel dat de overheid een accuraat verslag van voorbije mensenrechtenschendingen in het onderwijs op alle niveaus opneemt. De VN beschouwen geschiedenisonderwijs dus als een belangrijk instrument in de transitie van een samenleving naar democratie: het moet de regel zijn en uitzonderingen worden niet voorzien. Dat betekent niet dat geschiedenisonderwijs een absolute overheidsplicht zonder enige uitzondering is. Maar wel dat een uitzondering alleen verantwoord is als ze dient voor de realisatie van een andere, even belangrijke overheidsplicht (zoals het nastreven van compromis en verzoening) en strikt proportioneel is aan dat doel. Dat laatste wil onder meer zeggen dat een moratorium zo kort mogelijk moet duren.

Actieve voorbereiding

Een aantal randvoorwaarden is essentieel voor democratisch verantwoorde moratoria. Een democratische rechtsstaat vereist dat een moratorium expliciet en stevig wordt ingebed in de officiële vredes- en transitiestrategie en in het wetgevend kader dat deze processen begeleidt. Moratoria moeten daarin een plaats krijgen naast andere transitie maatregelen, zoals het berechten van daders van het geweld en het bieden van herstel aan slachtoffers van dat geweld, onder meer door ze voor een waarheidscommissie te laten getuigen. Daarbij is het essentieel dat alle verdragen, wetten en plannen het basisprincipe van de VN ijkten. Vervolgens moeten moratoria idealiter vergezeld gaan met een levendig debat in parlementaire, publieke en wetenschappelijke kringen over het recente verleden buiten het onderwijs. Een dergelijk debat moet streven naar breed gedeelde minimale overeenstemming over de feiten, door antwoorden te vinden op de vraag wat er precies is gebeurd tijdens de voorbije episodes van geweld. Daarnaast is het zaak om plausibele historische interpretaties van dat voorbije geweld te onderscheiden van ongeloofwaardige. Een van de garanties die tijdens dit maatschappelijk debat moet worden afgegeven, is dat academisch historisch onderzoek zonder beperkingen moet kunnen plaatsvinden – want dat is uiteindelijk de leverancier van input voor het geschiedenisonderwijs.

Op het praktische vlak moeten moratoria expliciete begin- en einddata hebben en zo kort mogelijk moeten duren. De bovengrens is vijf jaar (ter vergelijking: de gemiddelde levensduur van

waarheidscommissies ligt tussen de zes en vierentwintig maanden), maar in dat geval moet er een gefaseerde introductie van het nieuwe geschiedenisonderwijs komen, te starten na maximaal twee jaar. Een moratorium is nooit een lege tijd van afwachten, maar juist een periode van actieve voorbereiding van de post-moratoriumsituatie. Dat kan alleen als er een plan voor lerarentraining en voor de productie van nieuwe leermiddelen (leerboeken, handleidingen) klaarligt, waarbij fasen met noodleerboeken en supplementen uitsteltactieken blokkeren. In diverse landen – in Guatemala, maar ook in landen zonder moratoria zoals Sierra Leone en Peru – is geëxperimenteerd met schoolversies van waarheidscommissierapporten. Dat was geen groot succes: in Guatemala en Peru werd het experiment gestaakt na politieke tussenkomst, in Sierra Leone werd een stripversie van het rapport te moeilijk bevonden.

Uitstel of vooruitgang?

Moratoria zijn riskant maar kunnen uitzonderlijk een waardevolle functie vervullen in dienst van het bereiken van een broodnodig compromis in samenlevingen in transitie, mits zij zorgvuldig verantwoord worden. Het einddoel – het realiseren van vrede en democratie – moet de permanente toetssteen voor moratoria zijn. De pendel van het moratorium slingert tussen ‘van uitstel komt afstel’ en ‘teruglopen om beter te springen’.

Cover van de lerarentraining van het waarheidscommissierapport in Guatemala. Uit: *Eduquémonos para el Nunca Más: Propuesta pedagógica* (Guatemala: ODHAG, 2003).

Verder lezen

Antoon De Baets, ‘Post-conflict History Education Moratoria: A Balance’, *World Studies in Education*, 16, no. 1 (2015), pp. 5-31.